

Η ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΝ (1850-1912)*

Ιωάννα Κ. Χιόνη

Στη Θάσο προ του 1850 λειτουργούσαν κάποια υποτυπώδη σχολεία, που στεγάζονταν σ' εκκλησιαστικά κτίσματα¹. Στα μέσα του 19ου αιώνα μια κίνηση που έγινε για την ίδρυση ελληνικής σχολής κατέληξε σε θετικά αποτελέσματα. Από ένα γράμμα που έστειλε στις 15-7-1850 ο Δημήτριος Χατζηγιαξής ή Δημητρούδης στο θείο του αρχιμανδρίτη Καλλίνικο Σταματιάδη, που υπηρετούσε ως ιερέας στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Μονάχου, μαθαίνουμε και για την ίδρυση σχολείου στη Θάσο και για την πρόσκληση που γίνεται στον Καλλίνικο για να διδάξει στο σχολείο αυτό. Ο Καλλίνικος όμως αρνήθηκε με τη δικαιολογία ότι ήταν πια γέρος².

Στην επιστολή αναφέρεται ότι ιδρύθηκε σχολείο στη Θάσο, έγινε δηλαδή διδακτήριο για τη στέγαση της «ελληνικής σχολής», χωρίς ν' αναφέρεται σε ποιο χωριό της Θάσου έγινε αυτό το διδακτήριο. Ο καθηγητής Απόστολος Βακαλόπουλος θεωρεί ως δεδομένο ότι η ανέγερση του πρώτου αυτού διδακτηρίου έγινε στο Θεολόγο, επειδή ο Δημήτριος Χατζηγιαξής ή Δημητρούδης καταγόταν από το Θεολόγο και ήταν ο προεστώς του Άνω Θεολόγου. Δεδομένου ότι και η επιστολή αποστέλλεται από το Θεολόγο, όλα αυτά παρέσυραν τον αείμνηστο καθηγητή Απόστολο Βακαλόπουλο να θεωρήσει ότι ο Θεολόγος ήταν ο τόπος ανέγερσης του πρώτου αυτού διδακτηρίου στη Θάσο. Τούτο όμως είναι λανθασμένο, γιατί όλα τα στοιχεία συνηγορούν στην άποψη ότι το αναφερόμενο διδακτήριο οικοδομήθηκε στην Παναγία. Το παλιό σχολείο του Θεολόγου στεγαζόταν σ' εκκλησιαστικό κτίσμα της Αγίας Πα-

* Η εργασία αυτή είναι η εισήγηση που έγινε το Σεπτέμβριο του 2001 στην Καβάλα στο Α' Διεθνές Συνέδριο Βαλκανικών Σπουδών. Δημοσιεύτηκε στα σχετικά Πρακτικά που κυκλοφόρησαν από τον κ. Ν. Ρουδομέτση. Την αναδημοσιεύουμε, όμως, επειδή αναφέρεται στη Θάσο και ενδιαφέρει τους Θασίους.

1. Βλ. *Κ.Ι. Χιόνη, Η παιδεία στη Θάσο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, Θασιακά*, τ. 7 (1990-1991), σ. 428-436.

2. Βλ. *Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Ιστορία της Θάσου (1453-1912)*, έκδ. Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1984, σ. 133-134.

ρασκευής, που ήταν ισόγειο και μικρών διαστάσεων, και, επειδή ήταν ετοιμόρροπο στις αρχές του 20ού αιώνα, γκρεμίστηκε και ξαναφτιάχτηκε διώροφο κατά τα έτη 1908-1911³. Το νέο αυτό κτίριο στέγασε πρώτα την αστική σχολή και συνεχίζει να στεγάζει έως σήμερα το Δημοτικό Σχολείο του Θεολόγου. Από μαρτυρία του Ηλία Λαμπίρη (1889-1981) ότι η μητέρα του Αννούδα, κόρη του Δημητρίου Χατζηγιαξή, πριν πάει σχολείο, πήγαινε και κρεμόταν από τα σίδερα του παραθύρου του ισόγειου κτίσματος, που χρησιμοποιε για τη στέγαση του σχολείου εκείνης της εποχής⁴, επιβεβαιώνεται η άποψή μας για τη μη ταύτιση του σχολείου του Θεολόγου με το αναφερόμενο στην επιστολή του 1850. Αντίθετα, το παλιό διώροφο και μεγάλων διαστάσεων σχολείο της Παναγίας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το σχολείο της Παναγίας πρέπει να είναι αυτό που αναφέρεται στην επιστολή του 1850. Άλλωστε η Παναγία ήταν τότε η πρωτεύουσα του νησιού και δικαιολογείται η ανέγερσή του στην Παναγία. Ο κ. Αντώνης Λαγουμτζής κατά τα χρόνια που φοίτησε στο σχολείο της Παναγίας (1926-1932) αναφέρει ότι το κτίριο ήταν παλιό και γίνονταν συχνά επισκευές με την αντικατάσταση γραντών που είχαν σαπίσει από την πολυκαιρία. Το παλιό αυτό σχολικό κτίριο στέγασε το Δημοτικό Σχολείο της Παναγίας μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Κατά τη διάρκεια της κατοχής οι Βούλγαροι το γκρέμισαν ως ετοιμόρροπο. Από το οικόπεδό του ένα μικρό μέρος συμπεριέλαβε ο ανατολικός περιβόλος της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ενώ το μεγαλύτερο μέρος παρέμεινε απέξω κι έγινε πλατεία. Αρχίζει από το σημείο της συνάντησης του νοτίου με τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου της εκκλησίας κι έφθανε ως το καμπαναριό⁵. Από το παλιό αυτό σχολείο της Παναγίας δεν απέμεινε τίποτα σήμερα που να αποδεικνύει την προηγούμενη παρουσία του.

Η ελληνική σχολή της Παναγίας υπήρξε το πρώτο πνευματικό φυτώριο που ιδρύθηκε πάνω στη Θάσο. Δεν έχουμε βέβαια πολλές μαρτυρίες για τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι σε κατάσταση συνδρομητών μιας έκδοσης του 1858, που έγινε από τον Αλέξανδρο Σούτσο, αναφέρεται το όνομα του αλληλοδιδασκάλου της Παναγίας Γεωργίου Δασκόπουλου⁶. Το παράδειγμα της Παναγίας φαίνεται πως το ακολούθησαν και άλλα δύο χωριά της Θάσου, ο Θεολόγος και το Καζαβήτι. Τα αλληλοδιδασκτικά, όμως, σχολεία των δύο αυ-

3. Βλ. Κ. Δ. Τσιάτα, Το κτίσμα που εστέγασε την ελληνική σχολή Θεολόγου, *Θασιακά*, τ. 4 (1987), σ. 146-147. Πρβλ. και του Ιδίου, *Το χρονικό της κατασκευής των σχολείων του Θεολόγου στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, *Θασιακά*, τ. 2(1985), σ. 65-70. Παρασυρμένος ο Κ. Τσιάτας από τον Απόστ. Βακαλόπουλο θεωρεί ως δεδομένο ότι η ελληνική σχολή που αναφέρεται στην επιστολή του 1850 λειτουργησε στο Θεολόγο.

4. Βλ. Κ. Χιόνη, *ό.π.*, σ. 436.

5. Βλ. Κ. Χιόνη, *ό.π.*, σ. 435.

6. Βλ. Αθ. Ε. Καραθανάση - Ι. Θ. Μπάκα, *Θασιακά εκπαιδευτικά (1860-1910)*, *Θασιακά, Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου Θασιακών Μελετών*, τ. 10(1996-1997), σ. 340.

τών Κοινοτήτων δε λειτούργησαν σε νεότευκτα διδακτήρια, αλλά συνέχισαν να στεγάζονται στα παλιά εκκλησιαστικά κτίσματα. Ο Ρεγγίτς που πέρασε τότε από τη Θάσο δεν αναφέρεται με κολακευτικά λόγια στα τρία αλληλοδιδασκτικά σχολεία που λειτουργούσαν στην Παναγία, στο Θεολόγο και στο Καζαβήτι, γιατί δε λειτουργούσαν ούτε τακτικά ούτε και καλά. Γράφει χαρακτηριστικά ότι όχι μόνο δεν υπήρχε στο νησί ένα σχολείο, που να διδάσκει τα στοιχεία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, αλλά ούτε και ένας Θεσίτης που να έχει κάνει μερικές σπουδές και να είναι σε θέση να καταλαβαίνει τα χωρία του Ηροδότου και του Θουκυδίδη⁷.

Η θλιβερή αυτή κατάσταση των σχολείων της Θάσου δεν άλλαξε ούτε στα επόμενα χρόνια. Ο Γερμανός περιηγητής Loher, που επισκέφθηκε τη Θάσο, αναφέρει ότι λειτουργούσαν σχολεία στην Παναγία, Θεολόγο, Καζαβήτι και Καλλιράχη, αλλά το ένα ήταν χειρότερο από τ' άλλο⁸. Ο ιατρός, όμως, Μελιόρντος έχει αντίθετη άποψη και υποστηρίζει ότι λειτουργούσαν αυτή την εποχή σχολεία σ' όλα τα χωριά της Θάσου⁹.

Η ίδρυση της αδελφότητας «Φοίνιξ», που έγινε στην Παναγία το Νοέμβριο του 1873, βελτίωσε την κατάσταση και συνέβαλε στην ανάπτυξη της παιδείας στη Θάσο¹⁰. Από το καταστατικό της αδελφότητας, που αποτελείται από 12 άρθρα, διαβάζουμε στο 1ο άρθρο τα εξής: «Ο σκοπός της ήδη συσταυνομένης αδελφότητος υπό το όνομα Φοίνιξ αποβλέπει κυρίως εις την ώθησιν της εν τη πατρίδι ημών ηθικής αναπτύξεως και την πρόοδον της δημοτικής εκπαιδεύσεως εις αμφοτέρα τα φύλα, ευθύς αφού σχηματίσει αρκούσαν περιουσίαν»¹¹. Πολλοί Θάσιοι από ζήλο κινούμενοι έσπευσαν να βοηθήσουν οικονομικά την αδελφότητα για ν' ανταποκριθεί στους στόχους της. Από τους μεγάλους δωρητές της αδελφότητας ήταν ο Χατζηκωνσταντίνου Ιωάννου, που το Μάιο του 1878 δώρισε σε χρεώγραφο στην κοινότητα Παναγίας 8.680 γρ. με τον αποκλειστικό όρο να χρησιμοποιούνται οι τόκοι για τις ανάγκες του σχολείου της¹². Φαίνεται ότι τα πράγματα βελτιώθηκαν στα επόμενα χρόνια. Από επιστολή που στέλνει ο ιατρός Γ. Μ. Χρηστίδης στις 14-11-1879 στο γυμνασιάρχη Καβάλας Νικόλαο Φιλιππίδη μαθαίνουμε ότι ξεκίνησαν για να φοιτήσουν στο ημιγυμνάσιο Καβάλας οι μαθητές Νικόλαος Χρυσάφης και Σοφοκλής

7. Βλ. Απ. Ε. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 134-135.

8. Βλ. Franz (von) Loher, Griechische Küstenfahrten, Biesefeld und Leipzig 1876, σ. 103-104.

9. Βλ. Μ. Μελιόρντου, Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν άποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωονείας, Κωνσταντινούπολις 1871, σ. 66-70.

10. Βλ. Κ. Χιόνη, ό.π., σ. 439.

11. Βλ. Αθ. Ε. Καραθανάση - Ι. Θ. Μπάκα, ό.π., σ. 340.

12. Βλ. Κ. Ι. Χιόνη, Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Θάσου, *Θασιακά*, τ. 3(1986), σ. 125-6. Βλ. ακόμα Γ. Παπαδοπούλου, Η αδελφότητα "Φοίνιξ" της Θάσου, *Θασιακά*, τ. 4(1987), σ. 141. Πρβλ. και Κ. Ι. Χιόνη, Η αδελφότης "Φοίνιξ" της Θάσου, εφημ. "Ταχυδρομος" Καβάλας, αριθ. φ. 11801/23-5-1974 και 11802/24-5-1974.

Ζωγράφος, ενώ άλλοι δύο νέοι που έμελλαν ν' αναχωρήσουν, επειδή δεν παρουσιάστηκαν μέχρι εκείνη τη στιγμή, θα μετέβαιναν στην Καβάλα την επόμενη εβδομάδα. Και σε υστερόγραφο ο Γ. Μ. Χρηστίδης σημειώνει: «*Καθ' ην ώραν αναχωρούνσιν οι διαληφθέντες μαθηταί προσήλθε και τρίτος, ο Ευστάθιος Βαλσάμης, νέος, καλής οικογενείας, ηλικιωμένος, αλλά στερηθείς της αναγκαίας εκπαιδύσεως. Φείσθητε, ει δυνατόν, της φιλοτιμίας του διά την κατάταξίν του, ως πάνυ επιεικώς επράξατε τω Αυγούστω*»¹³. Με τη λήξη του σχολικού έτους 1879-1880 οι γονείς των μαθητών της Θάσου ευχαριστούν το γυμνασιάρχη Νικόλαο Φιλιππίδη. Από το ευχαριστήριο αυτό έγγραφο, που το υπογράφουν επτά γονείς, διαπιστώνουμε ότι οι 5 κατάγονταν από την Παναγία, ένας από την Ποταμιά και ένας άλλος από τις Μαριές¹⁴. Έτσι επιβεβαιώνεται το μεγάλο προβάδισμα που είχε η Παναγία.

Το προβάδισμα αυτό αποδεικνύεται και από την έκθεση που υπέβαλε το 1885 ο Έλληνας υποπρόξενος Καβάλας Αλέξης Τσιμπουράκης στο Υπουργείο Εξωτερικών και συνοδεύεται από στατιστικό πίνακα μαθητών που φοίτησαν κατά το σχολ. έτος 1883-84 σε σχολεία της Θάσου. Έτσι βλέπουμε στην Παναγία να φοιτούν 164 μαθητές, στο Θεολόγο 108, στο Κάστρο 65, στην Καλλιράχη 62, στις Μαριές 54 κ.ο.κ. Στον ίδιο στατιστικό πίνακα αναγράφονταν και οι κάτοικοι του κάθε χωριού. Συγκρίνοντας τον αριθμό των κατοίκων με τον αριθμό των μαθητών παρατηρούμε ότι υπερέχει πάλι η Παναγία, αφού ο Θεολόγος με 2.225 κατοίκους έχει μόνο 108 μαθητές, η Καλλιράχη με 1500 κατοίκους έχει 62 μαθητές, το Κάστρο με 1.430 κατοίκους 65 μαθητές και η Παναγία με 1.900 κατοίκους φοιτούν στο σχολείο της 164 μαθητές¹⁵.

Στη σχολή της Παναγίας δίδαξε κατά το σχολικό έτος 1886-87 ο Κων/νος Πετρίδης, μετέπειτα γυμνασιάρχης στη Χαλκιδική¹⁶. Το 1897 αναφέρονται σ' έκδοση του Σταύρου Μερτζίδη ως συνδρομητές οι δάσκαλοι της Παναγίας Εμ. Χατζημανουήλ, Δ. Ι. Κλωναρίδης και Κωνσταντίνος Καραντζούλης, καθώς και οι μαθητές Ιωάννης Εμ. Χατζημανώλης και Δημήτριος Δ. Μαραγκόπουλος¹⁷. Το 1906 διαφωτίζει την όλη εκπαιδευτική κατάσταση που επικρατούσε στη Θάσο ένα υπόμνημα που έστειλε στον Β. Μυστακίδη ο δ/ντής των σχολών Παναγίας Αλέκος Γεωργιάδης. Από το υπόμνημα αυτό διαπιστώνεται ότι η Παναγία εξακολουθεί να είναι πρώτη στον τομέα της εκπαίδευσης, αφού το σχολείο της συγκεντρώνει το μεγαλύ-

13. Βλ. Κ. Ι. Χιόνη, Η παιδεία στην Καβάλα (1864-1919), Καβάλα 1990, σ. 59.

14. Βλ. Κ. Χιόνη, ό.π., σ. 62.

15. Βλ. Κυρ. Λικουρίνου, Η πολιτική κατάσταση του 1885 στη Θάσο, *Θασιακά*, τ. 6(1989), σ. 122. Πρβλ. και Κ. Ι. Χιόνη, Η παιδεία στη Θάσο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, *Θασιακά*, τ. 7 (1990-1991), σ. 442.

16. Βλ. Δ. Κύρου, Κωνσταντίνος Πετρίδης: Ένας Θάσιος ελληνοδιδάσκαλος στη Χαλκιδική στα χρόνια της τουρκοκρατίας και μετέπειτα (1893-1930), *Θασιακά*, τ. 10 (1996-1997), 431-455.

17. Βλ. Στ. Μερτζίδη, *Οι Φίλιπποι*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1897, σ. 234.

τερο αριθμό μαθητών σε σχέση με τον πληθυσμό της. Μέσα σε μια δεκαετία η Παναγία απέκτησε και Παρθεναγωγείο. Και το απέκτησε με πληθυσμό λιγότερο από το Θεολόγο και το Κάστρο. Η Παναγία με 300 οικογένειες έχει 165 μαθητές και 40 μαθήτριες με διευθυντή τον Αλέκο Γεωργιάδη και δασκάλους τον Όμηρο Καράβη, Θεογνωσία Κιουλαχτζόγλου και Μαρία Χρυσάφη, ενώ το Κάστρο με 380 οικογένειες έχει 140 μαθητές και 40 μαθήτριες με 3 δασκάλους. Το ίδιο και ο Θεολόγος με 600 οικογένειες έχει 200 μαθητές και 50 μαθήτριες με 5 δασκάλους¹⁸.

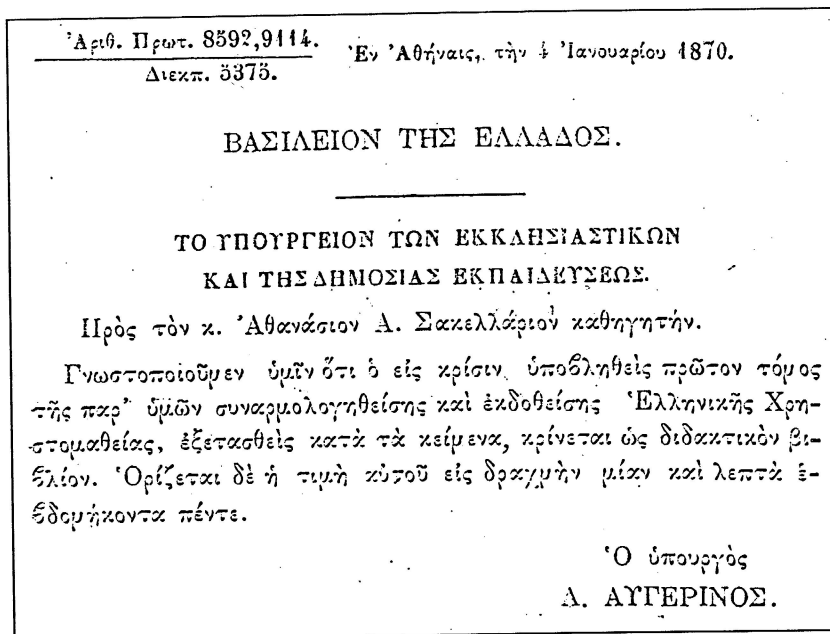
Η άνηψη των σχολείων της Παναγίας συνεχίστηκε έως την απελευθέρωση του νησιού (18-10-1912). Από άρθρο της εφημερίδας «Νέα Αλήθεια», που δημοσιεύτηκε στις 18-2-1910, μαθαίνουμε για το λαμπρό εορτασμό των σχολείων της Παναγίας κατά την εορτή των Τριών Ιεραρχών. Στο άρθρο αναφέρεται ότι μετά το τέλος της θείας λειτουργίας όλο το εκκλησίασμα μετέβη στην αίθουσα του αρρεναγωγείου, όπου ο διευθυντής των σχολείων εκφώνησε λόγο κατάλληλο στην περίπτωση και στη συνέχεια οι μαθητές και οι μαθήτριες έψαλαν διάφορα μονόφωνα και δίφωνα άσματα, ενώ κατά διαλείμματα «εγένετο η διανομή των ελέγχων εν εκάστη τάξει»¹⁹. Δύο χρόνια αργότερα, στις 22 Μαρτίου 1912, μαθαίνουμε από μια ανέκδοτη απόδειξη ότι ο δάσκαλος της Παναγίας Μιχ. Αργυριάδης έλαβε για το σχολ. έτος 1911-12 από το Σωτ. Νικολάου έναντι μισθού του το ποσό των 5 οθωμ. λιρών²⁰. Μετά την απελευθέρωση της Θάσου άλλα χωριά του νησιού πήραν την πρώτη θέση στην εκπαίδευση.

Ξεκίνησα την έρευνά μου αυτή από σχολικά εγχειρίδια και τετράδια μαθητών της εποχής εκείνης που διασώθηκαν σε δύο παλιά σπίτια της Παναγίας. Το υλικό που βρέθηκε στο ένα σπίτι περιήλθε στον κ. Βασίλη Λώλα, ο οποίος και το έθεσε στη διάθεσή μου. Το ίδιο και ένα δεύτερο υλικό που παρέλαβε η κ. Σαπφώ Αγγελούδη από άλλο σπίτι της Παναγίας τέθηκε στη διάθεσή μου. Έτσι τα εγχειρίδια και τα τετράδια που συγκέντρωσα και που προέρχονται από την Παναγία μπορούν σήμερα να μας δώσουν μια εικόνα των μαθημάτων που διδάσκονταν την εποχή εκείνη. Το υλικό που μας παρέδωσε ο κ. Βασίλης Λώλας περιλαμβάνει δύο χειρόγραφα τετράδια και μερικά σχολικά εγχειρίδια, που άλλα διασώζονται ολόκληρα και άλλα μόνο σπαράγματα. Από τα σπαράγματα διασώζονται μόνον οι σελίδες 41-55 από μια ιερή ιστορία, που περιέχει παραβολές του Χριστού, οι σελίδες 5-18 από μια Πειραματική Φυσική, που αναφέρεται στον καθαρό αέρα, οι σελίδες 9-96 από μια

18. Βλ. Κ. Μανάφη, Χωριά, κάτοικοι, μαθηταί και διδάσκαλοι της νήσου Θάσου, *Θασιακά*, τ. 6 (1989), σ. 86-87, όπου δημοσιεύεται το υπόμνημα.

19. Βλ. Αθ. Ε. Καραθανάση - Ι. Θ. Μπάκα, *Θασιακά εκπαιδευτικά (1860-1910)*, *Θασιακά, Πρακτικά Γ' Συμποσίου Θασιακών Μελετών*, τ. 10(1996-1997), σ. 344.

20. Βλ. Κ. Ι. Χιόνη, Η παιδεία στη Θάσο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, *Θασιακά*, τ. 7 (1990-1991), σ. 458.

Η έγκριση της Ελληνικής Χρηστομάθειας του Αθ. Σακελλαρίου ως διδακτικού βιβλίου.

ελληνική Χρηστομάθεια, οι σελίδες 7-244 από μια γραμματική της ελληνικής γλώσσας, οι σελίδες 13-118 από μια ελληνική ιστορία, οι σελίδες 11-252 από μια Ζωολογία, αρκετές σελίδες από ένα λεξικό ανωμαλών ρημάτων και οι σελίδες 3-462 από ένα Ευαγγέλιο.

Διασώζεται ολόκληρη μια ελληνική Χρηστομάθεια, που εκδόθηκε από τον Αθανάσιο Α. Σακελλαρίου το 1870, καθηγητή του Βαρβακείου Λυκείου Αθηνών. Και διασώθηκε, γιατί προστατεύθηκε από τα εξωτερικά πινάκια που φέρει. Στην εσωτερική πλευρά του εμπροσθίου πινακίου της Χρηστομάθειας αυτής κολλήθηκε η έγκριση του υπουργού εκκλησιαστικών και δημόσιας εκπαίδευσης Α. Αυγερινού, που φέρει ημερομηνία 4-1-1870 και αναφέρει: «Γνωστοποιούμεν ὑμῖν ὅτι ὁ εἰς κρίσιν υποβληθεὶς πρῶτος τόμος τῆς παρ' ὑμῶν συναρμολογηθείσης καὶ ἐκδοθείσης Ἑλληνικῆς Χρηστομαθείας, ἐξετασθεὶς κατὰ τὰ κείμενα, κρίνεται ὡς διδακτικὸν βιβλίον. Ὁρίζεται δε ἡ τιμὴ αὐτοῦ εἰς δραχμὴν μίαν καὶ λεπτὰ ἐβδομήκοντα πέντε». Περιέχει το σχολικό αυτό εγχειρίδιο: γνωμικά και σύντομοι φράσεις, ονόματα ουσιαστικά, ονόματα επίθετα, αντωνυμίες, ρήματα ενεργητικά, παθητικά και μέσα, αποθετικά, συννηρημένα, αισώπειοι μύθοι, ανέκδοτα, μυθολογία, Λουκιανού ενύπνιον, θεῶν διάλογοι, νεκρικοί διάλογοι, Ιωάννου Χρυσοστόμου λόγος εἰς Ευτρόπιον, περί προσευχῆς του ίδιου και λεξιλόγιον. Το α' μέρος καλύπτει 162 σελίδες

και άλλες 32 το συνεχόμενο λεξιλόγιο.

Ολόκληρη διασώζεται ακόμα και μια Καινή Διαθήκη χωρίς ν' αναγράφεται ο τόπος και ο χρόνος έκδοσής της, καθώς και μια ρωμαϊκή ιστορία 120 σελίδων, που εκδόθηκαν από το Θεόδωρο Σ. Κώτσιου, πρωτοβάθμιο δάσκαλο, στη Σμύρνη από το βιβλιοπωλείο Ι. Κατρά και Ν. Καρακίζη. Στο τέλος αυτής της ρωμαϊκής ιστορίας αναφέρεται ποιες άλλες σχολικές εκδόσεις είχαν γίνει από το ίδιο βιβλιοπωλείο και σε ποιες τάξεις διδάσκονταν. Έτσι μαθαίνουμε ποια ήταν τα νεοφανή βιβλία που εκδόθηκαν και προορίζονταν για χρήση των δημοτικών και αστικών σχολών. Στη Γ' και Δ' τάξη διδάσκονταν η ελληνική ιστορία, στην Ε' τάξη η ρωμαϊκή και στις ανώτερες τάξεις των αστικών σχολών η βυζαντινή ιστορία του Θ. Κωτσίου. Η σειρά των γεωγραφικών γνώσεων επίσης του Ι. Πετρίδου περιελάμβανε Πατριδογραφία για τους μαθητές της Β' τάξης, Μικρά Ασία για τους μαθητές της Γ' τάξης, Ευρωπαϊκή Τουρκία και Ελλάδα για τους μαθητές της Δ' τάξης και «*Αι πέντε Ήπειροι μετά συντόμου Κοσμογραφίας μετά εικόνων*» για τους μαθητές της Ε' τάξης. Αναφέρονται ακόμα οι Αριθμητικές Ασκήσεις του Ν. Πρασίνου και Μ. Ιακώβου, καθώς και η Ελληνική Γραμματική του Γ. Λογοθέτου, Γ. Σαμαρά, Μ. Ρόκου και Ε. Αντωνιάδου, που προορίζονταν για τους μαθητές των Γ', Δ', Ε' και ΣΤ' τάξεων.

Μέσα στην ίδια στάχωση και συνεχόμενη της ρωμαϊκής ιστορίας είναι η Πρακτική Γεωμετρία του Δ. Ν. Τραγανού για χρήση των Δ', Ε' και ΣΤ' τάξεων των δημοτικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων, που τυπώθηκε το 1896 στη Θεσ/νίκη από τα καταστήματα Βικιοπούλου και Αντωνιάδου. Θα αναφέρω ακόμα άλλα δύο βιβλία που περιλαμβάνονται στο υλικό που μου παραχώρησε ο κ. Βασίλης Λώλας. Το ένα είναι τα Νέα Αναγνώσματα του Θ. Κωτσίου και Ι. Πετρίδου, που τυπώθηκε στη Σμύρνη από το βιβλιοπωλείο του Βρετού Κοντολέοντος για χρήση των δημοτικών και αστικών σχολών αμφοτέρων των φύλων, χωρίς ν' αναγράφεται το έτος έκδοσης, και μερικές σελίδες στο τέλος από την Ιστορία της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης, και το άλλο μια νεότερη ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης, που τυπώθηκε το 1923 από το Μιχ. Σαλιβέρου για χρήση των μαθητών της Γ' τάξεως των δημοτικών σχολείων.

Αφήσαμε τελευταία τα δύο τετράδια που βρίσκονται ανάμεσα στο υλικό που μας παραχώρησε ο κ. Βασίλης Λώλας, γιατί και ενδιαφέρον παρουσιάζουν και το όνομα του μαθητή που τα έγραψε φέρουν στο φως. Στο ένα αντιγράφονται μεταφράσεις αρχαίων κειμένων και στη συνέχεια παρατίθεται η εξήγηση «*της προς Δημόνικον παραινέσεως*». Στο τέλος σημειώνεται δύο φορές σε διαφορετικές σελίδες: «*Τέλος και τω Θεώ δόξα. Τέλος της εξηγήσεως της προς Δημόνικον παραινέσεως. Ιωάννης Σταυροπούλου τη 10/βρίου 27 έτος 1897-1898. Τέλος και τω Θεώ δόξα. Ο γράφας Ιωάννης Σταυροπούλου. Ευτυχές το νέον έτος 1898*». Στην πίσω, όμως, σελίδα, ενώ αναγράφει τα ίδια, στο τέλος αναφέρει «*ευτυχές το νέον έτος 1898-1899*».

Πιο ενδιαφέρον είναι το δεύτερο χειρόγραφο τετράδιο, όπου σημειώνονται στην αρχή απολυτίκια, άσματα, ύμνοι και ποιήματα γνωστών ποιητών. Ακολουθούν τα

ηρωικά άσματα, όπου στην 1η σελίδα αναγράφεται: «*Άσματα ηρωικά. Ιωάννης Σταυρόπουλος τη 10 Ιανουαρίου. Ευτυχές το νέον έτος 1898-1899 και δυστυχές*». Τα άσματα αυτά στρέφονταν κατά των Τούρκων και είναι απορίας άξιον πώς διδάσκονταν στους μαθητές ακόμα και κρυφά. Θα αναφέρω μόνο το γνωστό εμβλητήριο που έχει ως τίτλο «Ο τουρκομάχος Έλλην»: «*Ω λυγερόν και κοπτερόν σπαθί μου, και συ τουφέκι φλογερόν πουλί μου, εσείς τον Τούρκον σφάζατε, τον τύραννον σπαράξατε, ν' αναστηθεί η πατρίς μου, να ζήσει το σπαθί μου*». Έτσι εξηγείται το θαύμα του 1912-13, αφού η γενιά εκείνη γαλουχήθηκε και αναστήθηκε από πατριδολάτρες δασκάλους, που εμφύσησαν στους μαθητές το μίσος εναντίον των εχθρών του έθνους. Τα βιβλία του Ιωάννη Σταυρόπουλου χρησιμοποιήθηκαν μεταγενέστερα και από το γιο του Σωκράτη Σταυρόπουλο.

Από τα σχολικά εγχειρίδια και τα χειρόγραφα τετράδια που έθεσε στη διάθεσή μου η κ. Σαπφώ Αγγελούδη, μόνο ελάχιστες έντυπες σελίδες διασώθηκαν, ενώ τα υπόλοιπα είναι χειρόγραφα τετράδια. Από τα 20 χειρόγραφα τετράδια, που άλλα διατηρούνται σε καλή κάπως κατάσταση και άλλα είναι ακρωτηριασμένα, παρακολουθούμε τα μαθήματα που διδάσκονταν οι μαθητές της εποχής εκείνης. Περιέχουν μεταφράσεις αρχαίων κειμένων, σχολιασμοί, γραμματική, μαθηματικά, γαλλικά, φιλοσοφία, ψυχολογία, μουσική, σημειώσεις από τη μαθηματική γεωγραφία κ.ο.κ. Τα παλιότερα τετράδια είναι γραμμένα το 1851 και ανήκουν στο μαθητή Δημήτριο ΠΝ. Λάιο. Τούτο αποδεικνύεται από το τετράδιο των Μαθηματικών, όπου αναγράφεται: «*Δημήτριος ΠΝ. Λαΐου 1851 Ιανουαρίου 17*», ενώ σ' ένα άλλο τετράδιο σημειώσεων φιλοσοφίας αναφέρεται: «*1851 Μαρτίου 22 Πάτραι*», γεγονός που αποδεικνύει ότι ο κάτοχος αυτών των τετραδίων φοιτούσε τότε σε σχολείο της Πάτρας, που πρέπει να λειτουργούσε και με γυμνασιακές τάξεις. Στο Δημήτριο Λάιο ανήκουν ακόμα ένα τετράδιο Άλγεβρας, ένα άλλο τετράδιο Μαθηματικών, η ραψωδία Ζ' της Ιλιάδας, καθώς και κείμενα από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα.

Μια άλλη σειρά τετραδίων ανήκουν στον Κωνσταντίνο Λάιο, γιο του Δημητρίου Λαΐου. Τούτο προκύπτει από την αναγραφή που υπάρχει σε τετράδιο της ιερής ιστορίας της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης, όπου σημειώνεται: «*Κωνσταντίνος Δημητρίου Λαΐου έτος 1873*». Ακολουθεί άλλη αναγραφή «*Κων. Δημ. Λαΐου 1879*» και στη συνέχεια: «*ΚΑΘΑΡΑΙ ΕΞΗΓΗΣΕΙΣ του μαθητού της Δευτέρας τάξεως του Κωνσταντίνου Δ. Λαΐου. Εν Παναγία Θάσου τη 3 9βρίου έτους 1873*». Στο τέλος του ίδιου τετραδίου πάλι αναγράφεται: «*Κωνσταντίνος Δ. Λαΐου έτος 1874*». Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι ο Δ. Λάιος, που σπούδασε στην Πάτρα, ήλθε κι εγκαταστάθηκε στην Παναγία, όπου απέκτησε οικογένεια, και ο γιος του Κώστας φοίτησε κατά τα έτη 1873-79 στο σχολείο της Παναγίας.

Από τα υπόλοιπα τετράδια της οικογένειας Λαΐου ενδιαφέρον παρουσιάζουν: ο σχολιασμός αρχαίων κειμένων, πράξεις πρακτικής αριθμητικής, οι Αισώπειοι μύθοι και ένα κατάστιχο αγών «*εκ του 1893 και ακολούθως*». Εκείνο που εντυπω-

σιάζει, όμως, είναι αυτό που περιέχει την πρώτη κλίση, την δεύτερα και τρίτη, καθώς και την ανώμαλη κλίση. Ακολουθούν οι Αισώπειοι μύθοι, τα αποφθέγματα του Πλουτάρχου, το ενύπνιο του Λουκιανού, ο λόγος του Ιωάννου Χρυσοστόμου στον Ευτρόπιο, οι χαρακτήρες του Θεοφράστου, τα κεφάλαια της ακαιρίας, της απιστίας, μικροφιλοτιμίας, ανελευθερίας, δειλίας και ένα άλλο κεφάλαιο από την ελληνική ιστορία του Ξενοφώντα. Όλα αυτά τα κεφάλαια είναι γραμμένα με καλλιτεχνία και τα διάφορα σχήματά τους θυμίζουν βυζαντινά χειρόγραφα.

Από τα σχολικά εγχειρίδια διασώζονται μόνο ένα μεγάλο μέρος τουρκικού αναγνωσταρίου και ολόκληρη σχεδόν μια ορθόδοξη χριστιανική κατήχηση (σ. 3-74), που είναι συρραμμένη με το τουρκικό αναγνωστάριο, χωρίς βέβαια ν' αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος της έκδοσής της, ενώ σπαράγματα από μια γεωγραφία παιδών, από ένα θεατρικό έργο με υπόθεση τον ηρωικό θάνατο του Διάκου και μια αριθμητική, που περιέχει τις μονάδες, καθώς και προσθέσεις, αφαιρέσεις, πολλαπλασιασμούς και διαιρέσεις του Α' τμήματος αλληλοδιδασκτικού (σ. 3-48).

Ακόμα διασώζονται σπαράγματα από μια «βιογραφία του κακούργου Ν. Πετμεζά, του εν Πάτραις καρατομηθέντος την 14 Αυγούστου 1882, εν Πάτραις 1883», η αρχή ενός αστρολογικού ημερολογίου του έτους 1887, που εκδόθηκε το 1886 από το Νικόλαο Π. Φωτιάδη και από το τυπογραφείο του Α. Κορομηλά, καθώς και οι σελίδες 1-40 και 73-96 από το μυθιστόρημα του Ιουλίου Βερν «εν συμβάν κατά την εποχήν της τρομοκρατίας», μεταφρασμένο από τον Α. Κ. Χ. και τυπωμένο το 1880 στην Ερμούπολη της Σύρου από το τυπογραφείο «Αστέρος των Κυκλάδων».

Αφήσαμε τελευταία την επίτομη βιογραφική ιστορία των σουλτάνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που γράφτηκε από τον Αβραάμ Βαπορίδη, γενικό επιθεωρητή των τυπογραφείων και εξελεγκτή των ελληνικών βιβλίων «εν τω αυτοκρ. Υπουργείω της Δημ. Εκπαιδεύσεως», και εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1885 από το τυπογραφείο Σ. Ι. Βουτυρά «προς χρήσιν των σχολείων αμφοτέρων των φύλων, τεύχος Α'». Το πόνημα τούτο ταπεινά ανατέθηκε από το συγγραφέα στο γαληνότετο και κραταιότετο άνακτα «Γαζή σουλτάν Αβδούλ Χαμίτ Χαν τω Β'». Ακολουθεί μια κολακευτική αφιέρωση στην επόμενη σελίδα, που αναφέρει: «Μεγαλειότατε, Καταρτίσας ελληνιστί “επίτομον Βιογραφικήν ιστορίαν των ενδόξων Σουλτάνων” προς χρήσιν των εν τη Θεοφρουρήτω αυτής επικρατεία σχολείων των Ρωμαίων Αυτής υπηκόων, τολμώ ίνα περικοσμήσω το ελάχιστον τούτο έργον μου διά του σεπτού ονόματος της Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος, ονόματος, όπερ την υπάτην περιποιούν τω έργω τιμήν... Απόδεξαι, Μεγαλειότατε, ανθ' ων αγαθών τους υπηκόους Σου εκπλήρωσας τον ταπεινόν τούτον ευγνωμοσύνης φόρον αφανούς υπηκόου Σου διαπύρως ευχομένου όπως ο Ύψιστος διατηρή και στηρίξη Σε επί του κραταιού Σου θρόνου προς εύκλειαν του κράτους και επ' αγαθώ των λαών Σου. Της Υμετέρας Α. Μεγαλειότητος πιστός και αφωσιωμένος θεράπων υπήκοος. Α. Βαπορίδης».

Στη συνέχεια παρατίθεται η εγκριτική πράξη του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ Α΄ για την εισαγωγή του βιβλίου στα ελληνικά σχολεία. Επειδή η πράξη αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον, γιατί η έγκριση της επιτροπής του Πατριαρχείου στηρίζεται στη θετική γνώματευση του συλλόγου των καθηγητών της Μεγάλης του Γένους Σχολής, γι' αυτό και παραθέτουμε την ίδια την πράξη, που έχει ως εξής:

«Αρ. Πρωτ. 2350. Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΙΩΑΚΕΙΜ Ο Α΄ επιβεβαιού. Η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή λαβούσα υπ' όψιν την υπ' αριθ. πρωτ. 1989 αναφοράν του κ. Αβραάμ Βαπορίδου, εξαιτουμένου την σύστασιν της υπ' αυτού εκδιδομένης επιτόμου Βιογραφικής Ιστορίας των Σουλτάνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την εισαγωγήν αυτής ως βιβλίου αναγνώσεως και μελέτης εν τοις καθ' ημάς σχολείοις, και την υπό ημερ. 14 Μαΐου 1885 κρίσιν του Καθηγητικού της Μεγ. του Γένους Σχολής συλλόγου, θεωρούντος αυτήν ως μηδόλως αντικειμένην προς τα πολιτικώς και θρησκευτικώς καθεστώτα και εγκρίνοντος την έκδοσιν αυτής, ως βιβλίου χρησίμου και ωφελίμου παντί τω αναγιγνώσκοντι, παρέχει την έγκρισιν αυτής προς έκδοσιν του εν λόγω πονήματος και εισαγωγήν αυτού εν τοις καθ' ημάς σχολείοις.

Εν τοις Πατριαρχείοις τη 15 Μαΐου 1885

Ο Πρόεδρος

+ Ο Μεθύμνης Νικηφόρος

Ο Γραμματεύς

Αρχιμ. Κων. Βαφείδης

Τα μέλη

+ Ο Μέγας Πρωτοσύγκελος Γαβριήλ

B. Πυλάδης

T. Καραθεοδωρή

M. I. Κεφάλας»

Επομένως κάθε έκδοση και εισαγωγή βιβλίου στα ελληνικά σχολεία των τουρκοκρατούμενων περιοχών χρειαζόταν πατριαρχική έγκριση. Από τον πίνακα των σχολικών εγχειριδίων που ενέκρινε το Πατριαρχείο μπορούσε να γίνει επιλογή του βιβλίου που θα δίδασκε ο δάσκαλος του κάθε σχολείου. Ο προγραμματισμός των μαθημάτων γινόταν στην αρχή εκάστου σχολικού έτους, ήτοι στο πρώτο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου. Υπήρχε ένα πλαίσιο λειτουργίας που παρείχε τη δυνατότητα επιλογών και ως προς την ύλη διδασκαλίας και ως προς τα διδακτικά βιβλία. Από το βιβλίο ύλης των διδασκομένων μαθημάτων στην Αστική Σχολή Κάστρου διαπιστώνεται αυτή η δυνατότητα επιλογής, αφού ο δ/ντής της σχολής B. Λάσκαρις διδάσκει Ξενοφώντος Κύρου Ανάβαση, ενώ την επόμενη χρονιά (1909-1910) ο δ/ντής N. Μερτζιανίδης προτιμά τα Απομνημονεύματα. Το ίδιο έγινε και στην ανάγνωση. Ο B. Λάσκαρις διδάσκει από την «Πανδώρα», ενώ ο Μερτζιανίδης χρησιμοποιεί το

Αναγνωστικό Κούσκουρα - Κιάντου²¹.

Στην Αστική Σχολή Παναγίας δε δίδασκαν ένα μόνο αρχαίο κείμενο αλλά επιλεγμένα κομμάτια από πολλούς αρχαίους και βυζαντινούς συγγραφείς. Έτσι από ένα τετράδιο μαθητή διπιστώνουμε ότι διδάσκονται οι Αισώπειοι μύθοι, τα αποφθέγματα του Πλουτάρχου, το ενύπνιο του Λουκιανού, οι χαρακτήρες του Θεοφράστου, η ελληνική ιστορία του Ξενοφώντα, ο λόγος του Χρυσοστόμου στον Ευτρόπιο κ.ο.κ.

Οι προσλήψεις των δασκάλων γίνονταν από τους προεστοδημογέροντες κάθε χωριού και τους εφόρους της σχολής, αλλά η πρόσληψη έπρεπε να εγκριθεί και από το μητροπολίτη της περιοχής, ο οποίος και θα υπέβαλε το πρόγραμμα της διδασκτέας ύλης, που θα έπρεπε ν' ακολουθήσουν οι δάσκαλοι της σχολής, υπό την εποπτεία των εφόρων και της προεστοδημογεροντίας²².

Κατά την περίοδο 1908-1910 οι Αστικές Σχολές Κάστρου χρησιμοποιούν συνήθως τα διάφορα τεύχη του αναγνωστικού Κούσκουρα-Κιάντου, το γαλλικό αλφαβητάριο Γ. Μακρίδου, το γαλλικό αναγνωστικό G. Bruno, το οθωμανικό αλφαβητάριο Αλ. Χοτρατζίδου και τις τουρκικές ασκήσεις Γρ. Κακάβα, την ιερά ιστορία Κούσκουρα-Μπήτου, την ορθόδοξη λειτουργική Γ. Παλαμά, την ελληνική ιστορία Καλογεροπούλου-Κιάντου, α' τεύχος, και Κούσκουρα-Κιάντου, β' τεύχος, τη ρωμαϊκή ιστορία Κ. Καλούση, την πρακτική αριθμητική Γ. Χατζηγεωργίου και τη γεωγραφία Καλογεροπούλου.

Τα μαθήματα που διδάσκονται κατά τα σχολικά έτη 1908-1909 και 1909-1910 είναι Θρησκευτικά, Ηθικά Διηγήματα, Γλωσσικά - Ελληνικά, Αριθμητική, Ιστορία, Γεωγραφία, Γαλλικά, Τουρκικά, Γυμναστική, Ωδική, Πατριδογραφία και Πραγματογνωσία. Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι τα Τουρκικά διδάσκονται 4 ώρες την εβδομάδα, ενώ τα Γαλλικά 3, τα Μαθηματικά 3, τα Γλωσσικά - Ελληνικά 8 και όλα τα υπόλοιπα μαθήματα από 2 ώρες την εβδομάδα²³. Η διδασκαλία των τουρκικών παρουσιάζει βέβαια ιδιαίτερες δυσκολίες, γιατί δεν υπάρχει ειδικό προσωπικό για να διδάξει το μάθημα αυτό. Γι' αυτό στα σχολεία του Θεολόγου διορίζεται ως τουρκοδιδάσκαλος ο αστυνόμος του Θεολόγου για να διδάξει 1 ώρα κάθε μέρα με μισθό 100 γροσίων το μήνα²⁴. Στο Κάστρο υποχρεώνεται να διδάξει τουρκικά ο ίδιος ο δ/ντής Ν. Μερτζιανίδης. Το ίδιο και στην Παναγία το μάθημα της τουρκικής γλώσσ-

21. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Θέματα οργάνωσης και λειτουργίας της Αστικής Σχολής Κάστρου στα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, Πρακτικά Γ' Συμποσίου Θασιακών Μελετών, τ. 10 (1996-1997), σ. 291.

22. Βλ. Γ. Αυγουστίδη, Ο Θάσιος ιατρός Αυγουστής Αναστασιάδης (1875-1958), *Θασιακά*, τ. 8(1992-1993), σ. 28-29.

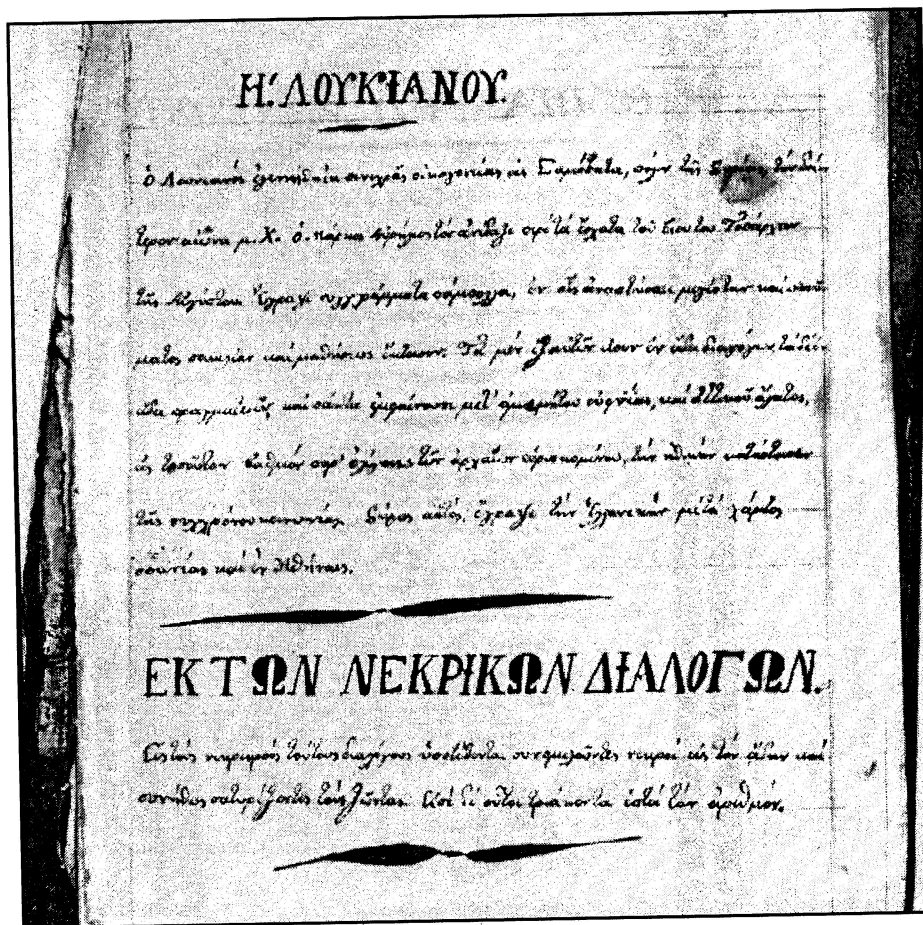
23. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 290.

24. Βλ. Κ. Ι. Χιόνη, Ένα πρωτόκολλο εισαγομένων εγγράφων των ετών 1902-1904, *Θασιακά*, τ. 2 (1985), σ. 103.

σας το ανέλαβε ο δ/ντής Αλέκος Γεωργιάδης.

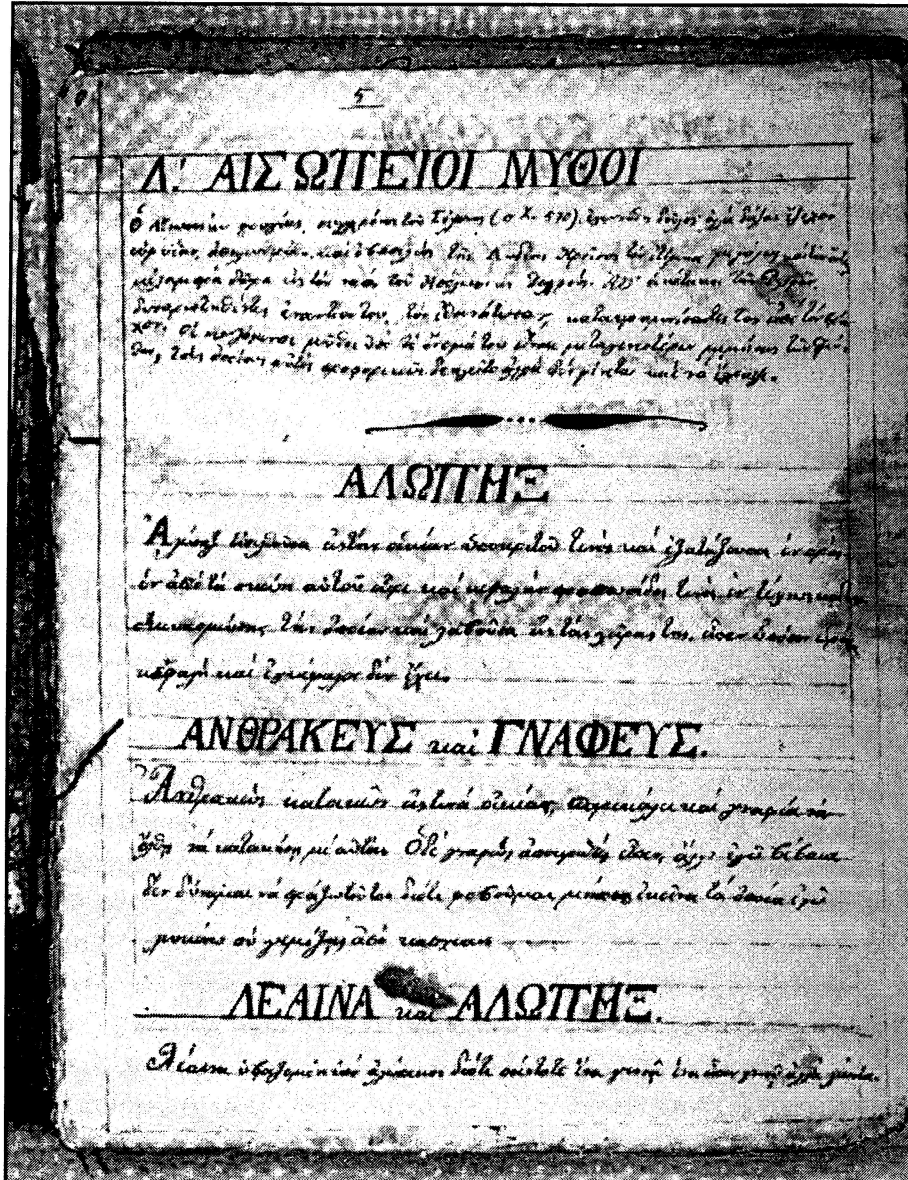
Εντύπωση προξενεί ακόμα και η πατριδογραφία, όπου οι μαθητές μάθαιναν για το «σχολεῖον και τα περίξ αυτού. Οδοί, ενορίαί, πλατεΐαι, δημόσια και ιδιωτικά οικονομήματα, το χωρίον κ.α.»²⁵.

Γενικά παρατηρούμε ότι ο μαθητής που τέλειωνε την αστική σχολή της εποχής εκείνης, ήτοι το σημερινό δημοτικό σχολείο, μάθαινε γράμματα που αντιστοιχούσαν με τις γνώσεις του σημερινού μαθητή Λυκείου.

Από το τετράδιο του μαθητή Κωνσταντίνου Λαΐου.

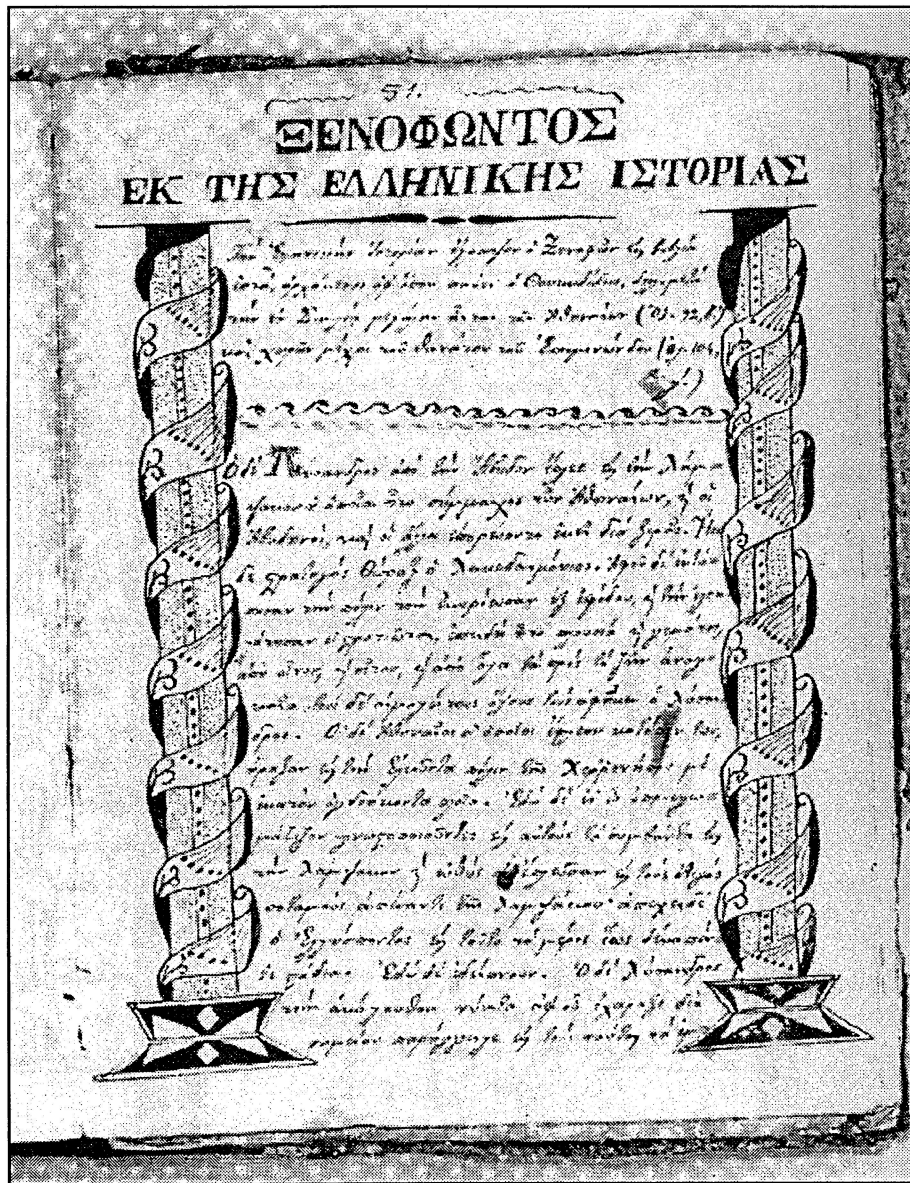
25. Βιβλίον Πρακτικόν Σχολής Κάστρου, σ. 26, που βρίσκεται στα χέρια του κ. Αγγελου Γαλανού.

Από το τετράδιο του μαθητή Κωνσταντίνου Λαΐου.

Εγχάρακτη διακόσμηση σελίδας τετραδίου του μαθητή Δ. Λαΐου.

Εγχάρακτη διακόσμηση σελίδας τετραδίου του μαθητή Δ. Λαΐου.